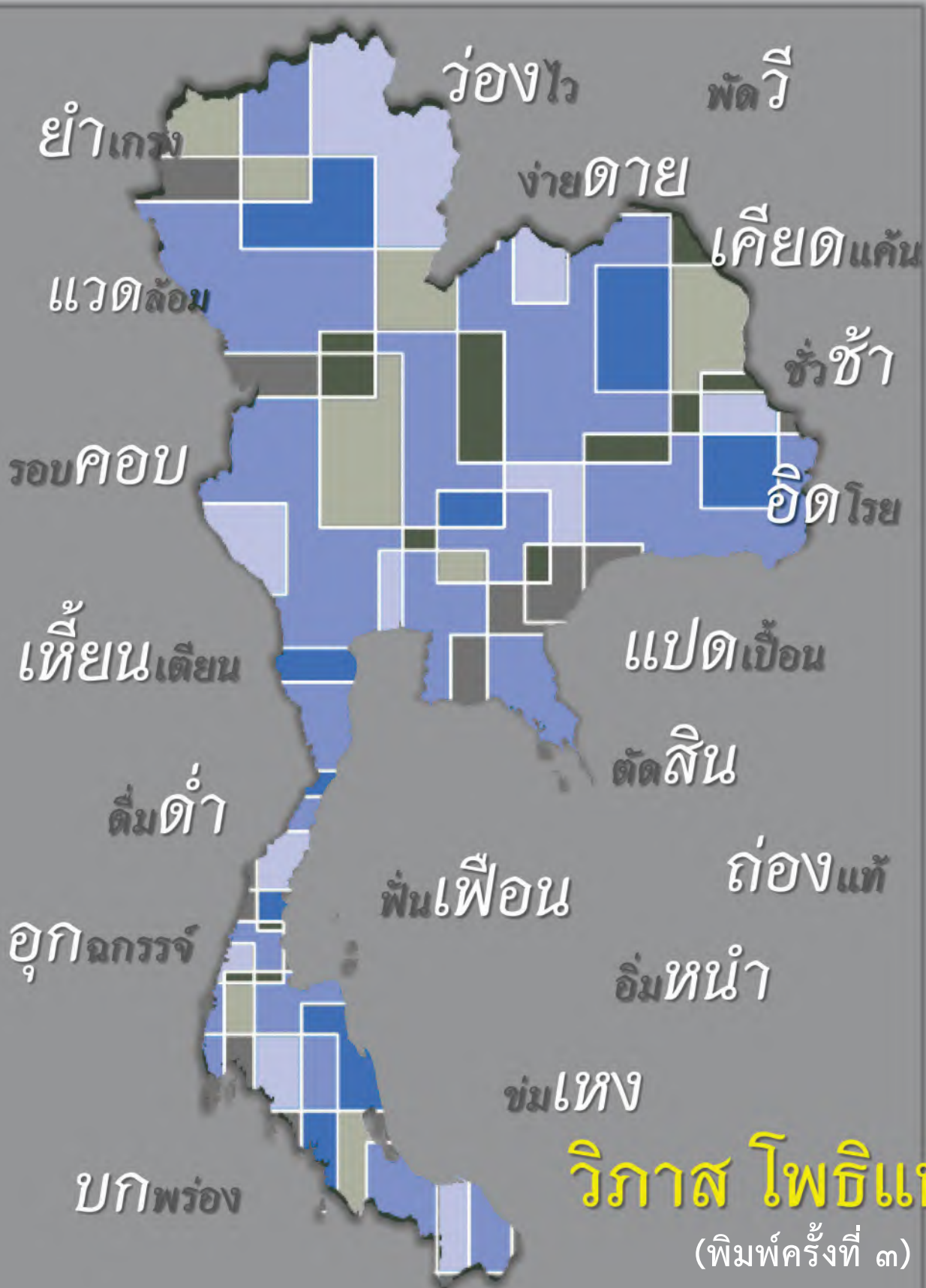

คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน

ชุด “วจนวิวัฒน์” ลำดับที่ ๑

วิภาส โปธิแพทย์

(พิมพ์ครั้งที่ ๓)

คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน

ชุด “วจนวิวัฒน์” ลำดับที่ ๑

วิภาส โปธิแพทย

คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน

ดร.วิภาส โปธิแพทย

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

วิภาส โปธิแพทย.

คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน.-- พิมพ์ครั้งที่ ๓.-- กรุงเทพฯ : [ม.ป.พ.], ๒๕๖๙.
๑๗๒ หน้า.

๑. ภาษาไทย -- คำศัพท์. I. ชื่อเรื่อง.

๔๑๗.๒

ISBN (e-book) 978-616-631-471-7

สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ (ฉบับเพิ่มเติม) พ.ศ. ๒๕๕๘

จำหน่ายในรูปแบบออนไลน์ ครั้งที่ ๓ : มีนาคม ๒๕๖๙

ช่องทางการจำหน่าย : <http://www.chulabook.com>

ราคา : ๑๗๐ บาท

จัดทำโดย : ดร.วิภาส โปธิแพทย

อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๐๓๓๐
โทร. ๐-๒๒๑๘-๔๖๘๗ e-mail: pvipas@chula.ac.th, vipas_pothipath@live.com

สั่งซื้อได้ที่ : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ถนนพญาไท เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐

<http://www.chulabook.com>

โทร. ๐๘-๖๓๒๓-๓๗๐๓-๔

customer@cubook.chula.ac.th, info@cubook.chula.ac.th

Apps: CU-eBook Store

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๓)

หนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุง) ได้รับความตอบรับเป็นอย่างดีจากครูอาจารย์ นักเรียน นักศึกษา และผู้สนใจทั่วไป ผู้เรียบเรียงจึงได้จัดพิมพ์เผยแพร่อีกครั้งเป็นครั้งที่ ๓ ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ยังคงเนื้อหาตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุง) ทุกประการ โดยได้จัดทำทั้งในรูปแบบฉบับกระดาษและฉบับอิเล็กทรอนิกส์พร้อมกัน

ผู้เรียบเรียงขอขอบคุณผู้อ่านทุกท่านที่สนับสนุนหนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์แก่ผู้รักภาษาไทยโดยเฉพาะภาษาเก่าและภาษาถิ่นตามสมควร

รองศาสตราจารย์ ดร.วิภาส โปธิแพทย์
ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๒)

หนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ยังคงเนื้อหาส่วนใหญ่ตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ ซึ่งเป็นฉบับอิเล็กทรอนิกส์ อย่างไรก็ตาม มีส่วนเพิ่มเติมที่สำคัญคือให้ตัวอย่างการใช้คำภาษาถิ่นที่เก็บข้อมูลจากผู้ออกภาษาด่วนนอกเหนือจากพจนานุกรมภาษาถิ่น ตัวอย่างจากผู้ออกภาษาถิ่นจะช่วยให้ผู้อ่านได้เห็นว่าคำภาษาถิ่นจำนวนไม่น้อยในหนังสือเล่มนี้ยัง “มีชีวิต” อยู่จริงในภาษาถิ่นต่าง ๆ ส่วนเพิ่มเติมอีกประการคือได้นำเสนอบทความขนาดสั้นเรื่อง “อันเนื่องมาแต่ คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ไว้ในภาคผนวก เพื่อเสนอข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของคำไทยที่ผู้เรียบเรียงสังเกตเห็นในระหว่างที่เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ นอกจากนี้ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ยังได้มีการปรับแก้บทนิยามศัพท์ ตัวอย่างการใช้คำ คำอธิบาย และการถอดคำประพันธ์ ให้ถูกต้องชัดเจนขึ้นด้วย

ในการเรียบเรียงและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ผู้เรียบเรียงได้รับความอนุเคราะห์และการสนับสนุนจากหน่วยงานและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องดังนี้ ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร.กิงกาญจน์ เทพกาญจนา ได้กรุณาให้คำปรึกษาเรื่องการจัดพิมพ์เผยแพร่ ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกทั้ง ๒ ท่านได้อ่านประเมินคุณภาพของหนังสือเล่มนี้ พร้อมทั้งให้ความเห็นอันเป็นประโยชน์ยิ่ง ช่วยให้หนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อาจารย์ ดร.ธีรนุช โชคสุวณิช เป็นผู้เสนอแนะให้ผู้เรียบเรียงเก็บข้อมูลจากผู้ออกภาษาถิ่นด้วยเพื่อให้แน่ใจว่าคำภาษาถิ่นนั้น ๆ ยังใช้อยู่จริง ข้อเสนอแนะของอาจารย์นับเป็นที่มาของหนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นอกจากนี้ ผู้ออกภาษาถิ่น ได้แก่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย ตะวิชัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อภิษฎา แก้วอุทัย และอาจารย์ ดร.สุมาลี พลขุนทรัพย์ ได้สละเวลาให้ตัวอย่างการใช้คำภาษาถิ่นและตอบคำถามต่าง ๆ ด้วยความยินดี โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้สนับสนุนการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ และสุดท้าย หัวหน้าภาควิชาภาษาไทย (รองศาสตราจารย์ ดร.ปรมินทร์ จารุวรรณ) คณาจารย์และนิสิตภาควิชาภาษาไทยที่มีส่วนในการจัดนิทรรศการ “ใครสร้างคำ คำสร้างใคร” เนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ ประจำปี ๒๕๖๕ ได้นำเนื้อหาบางส่วนของหนังสือ “คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน” (ฉบับอิเล็กทรอนิกส์) ออกเผยแพร่สู่สาธารณะในรูปแบบที่ทันสมัยชวนอ่าน ผู้เรียบเรียงขอขอบพระคุณและขอขอบคุณหน่วยงานและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

วิภาส โพธิแพทย

คำนำ

(พิมพ์ครั้งที่ ๑)

ในภาษาไทย มีคำกลุ่มหนึ่งเกิดจากการนำคำที่อยู่ในวงความหมายเดียวกันมาประกอบกัน คำว่า **นิรุกติศาสตร์ ภาค ๒** ของพระยาอนุนามราชชน เรียกว่าคำกลุ่มนี้ว่า “คำซ้อน” เช่น *ถ่องแท้* *เคียดแค้น* น่าสังเกตว่า คำที่เป็นส่วนประกอบของคำซ้อนจำนวนไม่น้อยเป็นคำที่บอกความหมายได้ยาก และมักไม่ใช้ลำพัง ต้องใช้ซ้อนกับคำอื่น เช่น *ถ่อง* ซึ่งต้องใช้ซ้อนกับ *แท้* เป็น *ถ่องแท้* หรือ *เคียด* ซึ่งต้องใช้ซ้อนกับ *แค้น* เป็น *เคียดแค้น* อย่างไรก็ตาม หากสืบค้นประวัติของคำอย่าง *ถ่อง* หรือ *เคียด* จะพบว่าคำส่วนใหญ่มีความหมายและใช้ลำพังได้ในภาษาเก่าโดยเฉพาะในวรรณคดีโบราณ และอาจพบในภาษาถิ่นด้วย เช่น *ถ่อง* หมายถึง ‘ชัด, แท้’ หรือ *เคียด* หมายถึง ‘โกรธ’ ทั้ง ๒ คำใช้ลำพังได้ในภาษาเก่าและภาษาถิ่น เป็นต้น

คำซ้อนที่ส่วนประกอบมีความหมายเลื่อนไปนี้มีคุณค่าอย่างยิ่งในทางนิรุกติศาสตร์ (ศาสตร์ที่ว่าด้วยที่มาและความหมายของคำ) เพราะเป็นเสมือนคลังเก็บรักษาคำในภาษาเก่าและภาษาถิ่นไว้ไม่ให้สูญ ผู้เรียบเรียงจึงเห็นสมควรเก็บรวบรวมคำที่ความหมายเลื่อนไปนี้ไว้ในที่เดียวในรูปแบบหนังสือประมวลศัพท์ โดยจัดเรียงคำตามลำดับตัวอักษร และบอกความหมายโดยอิงบทนิยามในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ เป็นหลัก พร้อมทั้งยกตัวอย่างการใช้คำตามที่ปรากฏในเอกสารภาษาเก่า วรรณคดีโบราณ พจนานุกรมภาษาถิ่น นอกจากนี้ ผู้เรียบเรียงได้เสนอข้อสังเกตเกี่ยวกับการกลายความหมายของคำบางคำไว้ด้วย

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์หนังสือ **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** ฉบับอิเล็กทรอนิกส์ครั้งนี้ เนื้อหาเกือบทั้งหมดปรับปรุงมาจากผลงานวิจัยของผู้เรียบเรียงเรื่อง **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** (วิภาส โปธิแพทย์ ๒๕๕๕) และ **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน (โครงการระยะที่ ๒)** (วิภาส โปธิแพทย์ ๒๕๖๒) ข้อมูลภาษาถิ่นในงานวิจัยทั้ง ๒ ระยะนำมาจากพจนานุกรมภาษาถิ่นต่าง ๆ แต่ทั้งนี้ คำที่ศึกษาจำนวนหนึ่งนั้น พจนานุกรมภาษาถิ่นไม่ได้ให้ตัวอย่างการใช้ไว้ และเป็นไปได้ว่า คำบางคำผู้พูดภาษาถิ่นอาจไม่ได้ใช้ทั่วไปแล้ว หากผู้เรียบเรียงสอบถามข้อมูลภาษาถิ่นที่ได้จากผู้บอกภาษาถิ่นเสร็จสมบูรณ์เมื่อใด ผู้เรียบเรียงจะจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือ **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** อีกครั้งในรูปแบบหนังสือทั่วไป (ฉบับกระดาษ) ในโอกาสต่อไป

ผู้เรียบเรียงขอขอบคุณหน่วยงานและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องดังนี้ ทุนพัฒนาอาจารย์ใหม่/นักวิจัยใหม่ กองทุนรัชดาภิเษกสมโภช ปีงบประมาณ ๒๕๕๓ ได้สนับสนุนโครงการวิจัย **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** ระยะที่ ๑ กองทุนเพื่อการวิจัยของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๒ ได้สนับสนุนโครงการวิจัย **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** ระยะที่ ๒ และโครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้สนับสนุนการจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือเล่มนี้ ผู้ทรงคุณวุฒิประเมินคุณภาพหนังสือและอาจารย์ ดร.อัสนี พูลรักษ์ กรุณาให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ยิ่ง และนางสาวทัญญา เล่ห์กัน นิสิตผู้ช่วยวิจัยระดับดุขฎิบัณฑิตภาควิชาภาษาไทย มีส่วนช่วยจัดเตรียมต้นฉบับให้อย่างเรียบร้อย สุดท้ายนี้ ผู้เรียบเรียงหวังว่าหนังสือ **คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน** จะเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจประวัติของคำไทยตามสมควร

วิภาส โปธิแพทย์

คำชี้แจง

๑. การเก็บคำ

คำที่นำมาเป็นคำตั้งมีจำนวนทั้งสิ้น ๑๓๗ คำ ต้องมีลักษณะตามเกณฑ์ทั้ง ๒ ข้อ ดังนี้

๑.๑ เป็นคำที่ในภาษาไทยกลางปัจจุบันมักไม่ใช้ลำพังแต่มักใช้ในคำซ้อน (ดูตัวอย่าง ๑ ถ้อง) หรือเป็นคำที่ในภาษาไทยกลางปัจจุบันใช้ลำพังได้แต่มีความหมายต่างกับเมื่อใช้ในคำซ้อน (ดูตัวอย่าง ๒ บก)

๑.๒ เป็นคำที่ในภาษาเก่าใช้ลำพังได้ และอาจพบในภาษาถิ่นด้วย

ตัวอย่าง ๑: ถ้อง หมายถึง ‘ชัด, แท้’ (พจน. ๕๔) เป็นคำตั้งที่ตรงตามเกณฑ์ทั้ง ๒ ข้อ ตามเกณฑ์ข้อ ๑.๑ *ถ้อง* เป็นคำที่ในภาษาไทยกลางปัจจุบันมักไม่ใช้ลำพังแต่มักใช้ในคำซ้อนว่า *ถ้องแท้* และตามเกณฑ์ข้อ ๑.๒ *ถ้อง* เป็นคำที่ในภาษาเก่าใช้ลำพังได้และพบในภาษาถิ่นด้วย ในภาษาเก่า เช่น *ลิลิตโองการแข่งน้ำ* ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา ในความว่า *อเนกถ้องพระสงฆ์ ช่วยดู* หมายความว่า ‘ขอให้พระสงฆ์ผู้ประเสริฐแท้ทั้งหลายช่วยดู’ (ทั้งนี้ คำดังกล่าวอาจใช้ลำพังได้ เฉพาะในวรรณคดี ไม่ได้ใช้ลำพังในภาษาทั่วไปสมัยนั้น) และ *ถ้อง* ยังใช้อยู่จริงในภาษาถิ่นอีสาน เช่น *ปากบ่ถ้อง* หมายความว่า ‘พูดหรือออกเสียงไม่ชัด’

ตัวอย่าง ๒: บก หมายถึง ‘พร่อง, ลดลง’ (พจน. ๕๔) เป็นคำตั้งที่ตรงตามเกณฑ์ทั้ง ๒ ข้อ ตามเกณฑ์ข้อ ๑.๑ *บก* เป็นคำที่ในภาษาไทยกลางปัจจุบันใช้ลำพังได้แต่มีความหมายต่างกับเมื่อใช้ในคำซ้อนว่า *บกพร่อง* คำ *บก* เมื่อใช้ลำพัง เป็นคำนาม หมายถึง ‘ที่ที่พ้นจากน้ำ’ (พจน. ๕๔) แต่เมื่อใช้ในคำซ้อนว่า *บกพร่อง* คำ *บก* ในที่นี้เป็นคำกริยา หมายถึง ‘พร่อง, ลดลง’ (พจน. ๕๔) และตามเกณฑ์ข้อ ๑.๒ *บก* ที่เป็นคำกริยา เป็นคำที่ในภาษาเก่าใช้ลำพังได้และยังใช้อยู่จริงในภาษาถิ่นในภาษาเก่า เช่น *โคลงโลกนิติ* ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในความว่า *พฤษไค้บกไปบาง* *นกหน่วย* หมายความว่า ‘ต้นไม้ที่ไม่ค่อยมีใบ ก็จะไม่มีนกมาเกาะอาศัย’ และจากข้อมูลผู้บอกภาษาถิ่น คำ *บก* ยังใช้อยู่จริงในภาษาถิ่นอีสาน เช่น *น้ำบก* หมายความว่า ‘น้ำลดลงไหม’ และในภาษาถิ่นใต้ เช่น *เมืองนี้บก* หมายความว่า ‘เมืองนี้ไม่เจริญ (ความเจริญมีน้อย)’

๒. การเขียนคำอธิบาย

คำอธิบายคำตั้งแต่ละคำประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน ส่วนแรกเป็นการบอกความหมายของคำตั้งและให้ตัวอย่างคำซ้อนที่คำตั้งนั้นเป็นส่วนประกอบ ส่วนที่ ๒ เป็นการอธิบายคำตั้งที่พบในเอกสารภาษาเก่า และส่วนที่ ๓ เป็นการอธิบายคำตั้งที่พบในพจนานุกรมภาษาถิ่นที่ใช้อ้างอิงเป็น

หลัก ได้แก่ พจนานุกรมภาษาถิ่นภาคเหนือ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่ ๒๕๓๙) สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ (ปรีชา พิณทอง ๒๕๓๒) และพจนานุกรมภาษาถิ่นใต้ พุทธศักราช ๒๕๕๐ ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา (นครศรีธรรมราช, มหาวิทยาลัยราชภัฏ ๒๕๕๑) ทั้งนี้ หากคำภาษาถิ่นคำใดที่ผู้บอกภาษาถิ่นเห็นว่ายังปรากฏใช้อยู่ ผู้เรียบเรียงก็จะให้ตัวอย่างการใช้คำภาษาถิ่นคำนั้นตามที่ผู้บอกภาษาถิ่นให้ไว้ด้วย และในกรณีที่คำตั้งนั้น ๆ ไม่พบในพจนานุกรมภาษาถิ่นทั้ง ๓ เล่ม อีกทั้งผู้บอกภาษาถิ่นไม่ได้ให้ตัวอย่างการใช้คำภาษาถิ่นคำนั้นไว้ คำที่ตั้งดังกล่าวจะไม่มีคำอธิบายในส่วนที่ ๓ ซึ่งเป็นส่วนของภาษาถิ่น

๓. การบอกความหมาย

การบอกความหมายของคำอิงตามบทนิยามในพจนานุกรมฉบับต่าง ๆ ตามที่ได้วงเล็บแหล่งอ้างอิงไว้ แต่เนื่องจากในบางกรณี บทนิยามในพจนานุกรมมีรายละเอียดมากหรือมีความหมายย่อยที่ไม่เกี่ยวข้อง ผู้เรียบเรียงจะตัดทอนบทนิยามดังกล่าวเพื่อความกระชับ และหากเป็นการบอกความหมายตามความเข้าใจของผู้เรียบเรียงเอง ผู้เรียบเรียงจะไม่วงเล็บแหล่งอ้างอิงไว้

๔. การยกตัวอย่างการใช้คำ

การยกตัวอย่างการใช้คำมี ๒ แบบ แบบที่ ๑ เป็นตัวอย่างที่นำมาจากแหล่งอ้างอิงต่าง ๆ มีพจนานุกรมเป็นต้น ซึ่งจะวงเล็บแหล่งอ้างอิงกำกับท้ายตัวอย่าง และแบบที่ ๒ เป็นตัวอย่างที่ผู้เรียบเรียงคิดขึ้นเอง ซึ่งจะไม่วงเล็บแหล่งอ้างอิงกำกับท้ายตัวอย่าง เช่น

การยกตัวอย่างแบบที่ ๑ : *กลั่ว* ความหมายหนึ่ง หมายถึง ‘ทำให้เข้ากัน, กลืนกัน’ เช่น *กลั่วเสียงเสียงกลั่ว* (พจน. ๕๔)

การยกตัวอย่างแบบที่ ๒: *กลั่วกลืน* หมายถึง ‘ผืนใจ’ (พจน. ๕๔) เช่น *เขาต้องทนกลั่วกลืนอยู่กับคนที่เขาไม่ได้อีก*

๕. การสะกดการันต์

การสะกดการันต์ในข้อความตัวอย่างภาษาเก่าและภาษาถิ่นจะยึดตามเอกสารต้นฉบับ ทั้งนี้ ในกรณีของภาษาถิ่น ข้อความในเอกสารต้นฉบับมีทั้งเขียนตามการออกเสียง เช่น *กิน* (หมายถึง ‘กิน’) และเขียนโดยใช้วิธีเทียบอักษรซึ่งอาจไม่ใช่การออกเสียงที่แท้จริงของเจ้าของภาษา เช่น *กิน* อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างภาษาถิ่นที่มาจากผู้บอกภาษาถิ่นนั้น ผู้เรียบเรียงจะเขียนตามที่ได้พบในพจนานุกรมภาษาถิ่นที่ใช้อ้างอิงเป็นหลักทั้ง ๓ เล่มที่ระบุในข้อ ๓ (การเขียน

คำอธิบาย) ข้างต้น เช่น คำว่า ทั้ง หมายถึง ‘กระแทก, กระทุ้ง, ทิ่ม’ (พจน.เหนือ) ในภาษาถิ่นเหนือ ถึงแม้ผู้บอกภาษาถิ่นจะออกเสียงว่า ตั้ง แต่ในพจนานุกรมเขียน ทั้ง ผู้เรียบเรียงก็จะเขียน ทั้ง ตามพจนานุกรม

๖. ข้อมูลภาษาถิ่น

ตัวอย่างการใช้คำภาษาถิ่น ผู้เรียบเรียงเก็บข้อมูลจากพจนานุกรมภาษาถิ่นและผู้บอกภาษาถิ่น พจนานุกรมภาษาถิ่นที่ใช้เป็นหลักมีจำนวน ๓ เล่ม ได้แก่ พจนานุกรมภาษาถิ่นภาคเหนือ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่ ๒๕๓๙) สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ (ปรีชา พิณทอง ๒๕๓๒) และพจนานุกรมภาษาถิ่นใต้ พุทธศักราช ๒๕๕๐ ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในวโรกาสเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา (นครศรีธรรมราช, มหาวิทยาลัยราชภัฏ ๒๕๕๑) ส่วนข้อมูลจากผู้บอกภาษาถิ่นนั้น ผู้เรียบเรียงเก็บข้อมูลจากผู้บอกภาษาถิ่นที่มีอายุระหว่าง ๓๕-๔๕ ปี จำนวน ๓ คน ได้แก่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย ตะวิชัย (ผู้บอกภาษาถิ่นเหนือ จังหวัดเชียงราย) อาจารย์ ดร.สุมาลี พลขุนทรัพย์ (ผู้บอกภาษาถิ่นอีสาน จังหวัดมหาสารคาม) และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อภิขญา แก้วอุทัย (ผู้บอกภาษาถิ่นใต้ จังหวัดสงขลา)

๗. นิยามศัพท์เฉพาะ

ความหมายตรง : ความหมายที่อ้างอิงสิ่งเดิม อาการเดิม คุณสมบัติเดิม (พ. นววรรณ ๒๕๒๗: ๑) เช่น หัว หมายถึง ‘ส่วนบนสุดของร่างกายคนหรือสัตว์’ (พจน. ๕๔)

ความหมายเปรียบเทียบ : ความหมายที่ขยายออกมาจากความหมายเดิมหรือความหมายตรงของคำ (ดู ความหมายตรง) เป็นความหมายที่อ้างอิงสิ่งใหม่ อาการใหม่ คุณสมบัติใหม่ ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับความหมายเดิม^๑ (พ. นววรรณ ๒๕๒๗: ๑) เช่น หัว ในความหมายเปรียบเทียบหมายถึง ‘ส่วนแห่งสิ่งของบางอย่างที่อยู่ข้างหน้า หรือข้างต้น หรือแรกเริ่ม’ เช่น หัวถนน (พจน. ๕๔) ในกรณีนี้ ส่วนที่อยู่ตอนต้นของถนนเปรียบเสมือนหัวซึ่งเป็นส่วนบนสุดหรือส่วนแรกเริ่มของร่างกาย นอกจากนี้ หัว ยังมีความหมายเปรียบเทียบอื่น ๆ อีก เช่น หมายถึง ‘สติปัญญา’ (พจน. ๕๔)

^๑ พ. นววรรณ (อ้างแล้ว, หน้า ๑-๒) ยกตัวอย่าง หัว ที่หมายถึง ‘ส่วนบนสุดของร่างกายคนหรือสัตว์’ เป็นความหมายตรง และยกตัวอย่าง หัว ในคำ หัวถนน หัวดี เป็นความหมายเปรียบเทียบ ผู้เรียบเรียงตีความว่า “ลักษณะคล้ายคลึง” ในที่นี้ พ. นววรรณ (อ้างแล้ว, หน้า ๑-๒) คงจะหมายรวมถึง “ความเกี่ยวเนื่อง” ด้วย กล่าวคือ ความหมายเปรียบเทียบอาจเป็นความหมายที่มี “ความเกี่ยวเนื่อง” กับความหมายตรงก็ได้ เช่น หัว หมายถึง ‘สติปัญญา’ (เช่น หัวดี) ความหมายว่า ‘สติปัญญา’ เป็นความหมายเปรียบเทียบที่มีความเกี่ยวเนื่อง (ไม่ใช่ “ลักษณะคล้ายคลึง”) กับ หัว ในแง่ที่ว่า หัว เป็นอวัยวะที่บรรจุสมอง และสมองเป็นอวัยวะที่เกี่ยวข้องกับสติปัญญา

อย่างไร หัวดี หมายถึง ‘มีสติปัญญาดี’ คำ หัว ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงส่วนบนสุดของร่างกาย หากแต่หมายถึง ‘สติปัญญา’ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับการทำงานของสมอง และสมองก็เป็นอวัยวะที่อยู่ในหัว ดังนั้น หัว จึงหมายรวมถึงสติปัญญาไปด้วย ความหมาย ‘สติปัญญา’ จึงจัดเป็นความหมายเปรียบอย่างหนึ่ง

๘. แหล่งอ้างอิงประเภทพจนานุกรมในวงเล็บ และเครื่องหมาย

(คลังคำ)	คลังคำ (นววรรณ พันธุมเมธา ๒๕๕๙)
(พจน.โบราณ)	พจนานุกรมโบราณศัพท์ ฉบับราชบัณฑิตยสภา (ราชบัณฑิตยสภา ๒๕๖๓)
(พจน.เหนือ)	พจนานุกรมภาษาถิ่นภาคเหนือ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่ ๒๕๓๙)
(พจน.อีสาน)	สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ (ปรีชา พิณทอง ๒๕๓๒)
(พจน.ใต้)	พจนานุกรมภาษาถิ่นใต้ พุทธศักราช ๒๕๕๐ ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา (นครศรีธรรมราช, มหาวิทยาลัยราชภัฏ ๒๕๕๑)
(พจน.เฉลิม)	พจนานุกรมไทยฉบับเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในโอกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๖๐ พรรษา (ดุสิตพร ชำนิโรศานต์ และพัชรี สิริฐฎา ๒๕๖๒)
(พจน. ๕๔)	พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๖) (ออนไลน์)
อัญประกาศเดี่ยว (‘...’)	ใช้คร่อมความหมาย คำแปล และคำถอดความ
อัญประกาศคู่ (“...”)	ใช้คร่อมข้อความที่คัดลอกมา

สารบัญ

ก.....	๑
ข.....	๑๓
ค.....	๒๐
ง.....	๒๔
จ.....	๒๖
ฉ.....	๒๘
ช.....	๓๒
ซ.....	๓๖
ด.....	๔๒
ต.....	๔๕
ถ.....	๕๒
ท.....	๕๔
น.....	๕๘
บ.....	๖๒
ป.....	๖๗
ผ.....	๗๑
พ.....	๗๕
ฟ.....	๗๙
ภ.....	๘๓
ม.....	๘๔
ย.....	๘๗
ร.....	๙๑
ล.....	๙๙
ว.....	๑๐๔
ส.....	๑๐๘
ห.....	๑๑๕
อ.....	๑๓๒

บรรณานุกรม.....	๑๓๘
รายการเอกสารอ้างอิงจากห้องสมุดดิจิทัลวัชรญาณ.....	๑๔๒
ดัชนี.....	๑๔๔
ภาคผนวก	
อันเนื่องมาแต่ คำเก่า-คำถิ่นในคำซ้อน	๑๕๒

ก

กระซาบ (กระซิบกระซาบ)

กระซาบ หมายถึง ‘พูดเบา ๆ’ (พจน. ๕๔) มักใช้ซ้อนกับ *กระซิบ* เป็น *กระซิบกระซาบ* หมายถึง ‘บอกความหรือคุยกันด้วยเสียงเบา ๆ’ (พจน. ๕๔) เช่น *สาว ๆ กระซิบกระซาบถามกันว่าหนุ่มหล่อคนนั้นเป็นใคร*

ในภาษาเก่า *กระซาบ* ใช้ลำพังได้ ดังปรากฏใน*ลิลิตพระลอ*ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา ในความว่า “ค่อยกระซาบคำเกลี้ยง แก่พี่เลี้ยงทั้งสอง” ข้อความ “กระซาบคำเกลี้ยง” หมายความว่า ‘กระซิบด้วยถ้อยคำที่ไพเราะรื่นหู’

ในภาษาถิ่น *กระซาบ* พบในพจนานุกรมภาษาถิ่นเหนือและภาษาถิ่นใต้ ระบุว่า *ซาบ* มีความหมายว่า ‘กระซิบ’ (พจน.เหนือ, พจน.ใต้) นอกจากนี้ จากข้อมูลผู้บอกภาษาถิ่นเหนือ *กระซาบ* ไม่ปรากฏใช้ในภาษาถิ่นเหนือ แต่ใช้คำที่มีเสียงคล้ายกัน คือ *ซุบซาบ* (ออกเสียง *สูบสาบ*) หมายถึง ‘กระซิบ, กระซิบกระซาบ’ เช่น *สุเขาสุบซาบอะหยังกัน* หมายความว่า ‘พวกเขากระซิบกระซาบอะไรกัน’

กระทั่ง (กระทบกระทั่ง)

กระทั่ง ความหมายหนึ่ง หมายถึง ‘กระทบ’ (พจน. ๕๔) *กระทั่ง* ในความหมายนี้มักใช้ซ้อนกับ *กระทบ* เป็น *กระทบกระทั่ง* ซึ่งใช้ในความหมายเปรียบ หมายถึง ‘ทะเลาะกัน มีเรื่องขัดใจกัน’ (พจน.เฉลิม) การทะเลาะกันนี้อาจมีการปะทะกันทางกายภาพร่วมด้วยก็ได้ เช่น *มีเหตุกระทบกระทั่งกันระหว่างมวลชนคู่ขัดแย้งจนมีผู้บาดเจ็บทั้งสองฝ่าย* หรืออาจไม่มีการปะทะกันทางกายภาพก็ได้ เช่น *คนเราทำงานด้วยกัน ก็อาจมีปากเสียงกระทบกระทั่งกันบ้าง* จะเห็นว่าความหมายว่า ‘กระทบ’ ของคำ *กระทั่ง* ในคำซ้อน *กระทบกระทั่ง* ได้เลื่อนไป เพราะไม่จำเป็นต้องมีการกระทบกันทางกายภาพเกิดขึ้นก็ได้

ในภาษาเก่า *กระทั่ง* ที่หมายถึง ‘กระทบ’ ใช้ลำพังได้ (บางแห่งเขียน *กะทั่ง*) ดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวงซึ่งเป็นเอกสารสมัยอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ ในความว่า “ถ้าเรือเบาแลเรือหนักจอดอยู่กะทั่งกันเข้า” ข้อความ “กะทั่งกันเข้า” หมายความว่า ‘ชนกระทบกันเข้า’ นอกจากนี้ ในกฎหมายตราสามดวง พบคำ *กระทบกระทั่ง* ด้วยเช่นกัน (เขียน *กะทบกะทั่ง*) มีความหมายเช่นเดียวกับ *กระทั่ง* เช่น “ถ้าเรือขึ้นจอดอยู่ แลเรือล่องมากะทบกะทั่งเรือจอดเปนนอันตราย ให้เรือล่องใช้ทุนจงทวน” ข้อความ “มากะทบกะทั่งเรือจอด” หมายความว่า ‘มาชนกระทบเรือที่จอดอยู่’ จะสังเกตว่าคำซ้อน *กระทบกระทั่ง* ในกฎหมายตราสามดวงยังใช้ในความหมายตรง เป็นการชนกระทบกัน เหตุที่คำ *กระทบกระทั่ง* กลายความหมายจาก ‘กระทบ’ เป็น ‘ทะเลาะ’ นั้น คงเป็นเพราะการชนกระทบกันที่เกิดกับวัตถุสิ่งของก็เกิดกับมนุษย์ได้ด้วยการชนกระทบกันของมนุษย์นั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของการทะเลาะกันหรือนำไปสู่การทะเลาะกันได้ ดังนั้น ความหมายว่า ‘ทะเลาะ’ จึงกลายเป็นความหมายใหม่ของคำซ้อน *กระทบกระทั่ง*

ในภาษาถิ่น *กระทั่ง* พบในพจนานุกรมภาษาถิ่น ทั้งถิ่นเหนือ ถิ่นอีสาน และถิ่นใต้ ใช้ว่า *ทั้ง, ถั่ง, แท่ง* ตามลำดับ มีความหมายทำนองเดียวกันว่า ‘กระทบ, กระทบ’ (พจน.เหนือ, พจน.อีสาน, พจน.ใต้) นอกจากนี้ จากข้อมูลผู้บอกภาษาถิ่น มีคำที่มีเสียงและความหมายคล้ายคำ *กระทั่ง* ใช้อยู่ในภาษาถิ่นต่าง ๆ ในภาษาถิ่นเหนือ (ออกเสียง *ตั้ง*) เช่น *เอาไม้ส้าวตั้งฟาก* หมายความว่า ‘เอาไม้ส้าวกระทบฟาก’ ในภาษาถิ่นอีสาน เช่น *ลมถั่งหน้า* (ออกเสียง *ตั้ง*) หมายถึง ‘ลมพัดมาโดนใบหน้า’ และในภาษาถิ่นใต้ เช่น *เขามาแທံฉันทก่อน* หมายความว่า ‘เขามาโดนตัวฉันทก่อน’

กระแหน่ (กระแหน่แง่งอน)

กระแหน่ หมายถึง ‘เล่ห์กล, แง่งอน’ (พจน. ๕๔) มักใช้ซ้อนกับ แง่งอน ซึ่งหมายถึง ‘อาการที่แสรังทำขึ้นเชิงเพื่อให้ผู้อื่นเอาใจ’ (พจน. ๕๔) เป็น กระแหน่แง่งอน คำซ้อน กระแหน่แง่งอน ไม่พบในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ แต่คำนี้น่าจะมีความหมายทำนองเดียวกับ แง่งอน เช่น อายุก็มากแล้ว ยังจะทำกระแหน่แง่งอนเป็นสาว ๆ ทั้งนี้ ความหมายว่า ‘เล่ห์กล’ และ ‘แง่งอน’ มีลักษณะทางความหมายร่วมกัน คือ ‘ความไม่ตรงไปตรงมา’

ในภาษาเก่า กระแหน่ ใช้ลำพังได้ ดังปรากฏในลิลิตพระลอซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา ในความว่า “ข้าเดาใจสองสบ พบกระแหน่สองศรี ใจกษัตริย์มีเสียชอบ” ข้อความ “พบกระแหน่สองศรี” หมายความว่า ‘พบเล่ห์มารยาของนางทั้งสอง’ หรือในลิลิตตะเลงพ่ายซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในความว่า “ขลาดพระฤทธิมหา ตรีสตรีหากระแหน่ แต่แสนท้าวลาวพระยา” ข้อความ “ตรีสตรีหากระแหน่” หมายความว่า ‘ปรึกษาหารือเพื่อหาอุบาย’